

PAR NAS S PARNASA ILI KAKO JE KREŠIMIR KOVAČIĆ
NACRTAO BRADU I BRKOVE
MODERNIM HRVATSKIM LIRICIMA

Dunja Fališevac

I. BRADA I BRKOVI HRVATSKIH PJESNIKA MODERNE

Godine 1922. objavljena je u Zagrebu knjižica s naslovom *Par nas s Parnasa* koja na naslovnoj strani prikazuje komičnu i duhovitu karikaturu simpatičnog Pegaza koji nježno brsti lišće mladog drveta na cvjetnoj livadi. Na unutrašnjoj naslovnoj stranici knjižica nosi podnaslov »parodije«. *Par nas s Parnasa* zbirka je, naime, parodičko-karikaturalnih pjesama Krešimira Kovačića u kojima se smijehu i komici izlaže svjetonazor, tematika, stil i stih tad već eminentnih pjesnika hrvatske moderne, a u nekim slučajevima postupcima ironizacije zahvaćeni su i sami autori kao zbiljske osobe. Takav Kovačićev postupak karikiranja i parodiranja već kanoniziranog predloška neodoljivo podsjeća na modernistički »atentat« (D. Oraić-Tolić) na Monu Lisu izvršen 1919. godine: tada je Marcel Duchamp na jeftinu reprodukciju najzagonetnije i najljepše likovne žene svijeta ucrtao simbole muškosti – bradicu i brkove.¹ Mona Lisa je i drugim slikarima bila česti objekt karikiranja te sve od Malevičeve prekrižene Gioconde iz 1914. pa »(...) do *Hlebinske Mone Lize* hrvatskoga naivnog slikara Ivana Generalića traju slikarske blasfemije (na Generalićevoj je slici naslikana kokoš!) u odnosu prema kanoniziranom i na bezbrojnim reprodukcijama trivijaliziranom ženskom liku što su ga na svoj nišan već zarana uzeli talijanski futuristi.«² Pa kao što je Duchampova Mona Liza »(...) negacija božanstvenoga neponovljivog pojedinca i osobnog identiteta na kojima je građena cijela novovjekovna kultura«,³ tako je i Kovačićeva

knjižica, naravno u mnogo skromnijim razmjerima, svojevrsna negacija i degradacija u doba nastanka *Par nas s Parnasa* u hrvatskim razmjerima već kanoniziranih lirika moderne ali i nekih ekspresionističkih pjesnika. U Kovačićevoj knjižici parodiraju se ovi pjesnici: Karlo Häusler, Gustav Krklec, Miroslav Krleža, Zvonko Milković, Dragutin Domjanić, A.B. Šimić, Ljubo Wiesner, Nikola Polić, Vladimir Nazor, Milan Begović i Ljubomir Micić. Tako se svojom koncepcijom Kovačićeve knjižice, kao i svi avangardni tekstovi, vrlo jasno suodnosi s neposrednom književnom prošlošću i suvremenošću, nastojeći je na izvjestan način osporiti i degradirati: »Metatekstualna funkcija avangardnih tekstova u mnogim je slučajevima bitna za njihovo razumijevanje, pa nije slučajno što su teoretski nosioci avangardnoga shvaćanja književnosti u Rusiji – formalisti unijeli u teoriju književnosti pojam čitanja novih tekstova na pozadini postojećih ili tradicionalnih tekstova. Da bi se nešto osporilo, osporavano mora biti označeno ili bar nazočno u recipijentovoj svijesti.«⁴ Kovačićeve zbirke parodija i karikatura osporava pritom neposrednu stilsku formaciju – modernu, ali i tada vrlo moderan i aktualan ekspresionizam citirajući njihove poetološke programe na deestetizirajući i ironizirajući način. Tako, budući da se Kovačićeve parodički tekstovi odnose na neposredno, vrlo blisko ili gotovo istodobno književno stvaralaštvo, može se i za njih reći ono što općenito vrijedi za avangardne tekstove: »Što je citatni tekst bliži autoru ili pripada tradiciji koja je funkcionalizirana u formaciji što je neposredno prethodila avangardi (...), to je izrazitija njegova desemantizacija (...).« ; tako su i Kovačićeve pjesme »čuška društvenom ukusu (...).«⁵

Kovačićeve knjižice likovno je lijepo i bogato opremljena, i to u doba avangarde omiljenim i popularnim karikaturama, točnije karikaturalnim portretima parodiranih pjesnika, a autor je tog likovnog, ikoničkog dijela knjižice Pjer Križanić (Glina, 19. V. 1890 – Beograd 21. I. 1962), urednik »Kopriva« od 1918. godine i osnivač političke karikature u nas. Verbalni i ikonički dio knjižice ravnomjerno je i skladno komponiran: svaki parodirani pjesnik, uz iznimku Ljube Wiesnera i Vladimira Nazora, ima svoj karikaturalni portret, ispod kojega se nalazi duhovit i humorističan napis, kao u starim emblemima. Takva oprema Kovačićeve knjižice u skladu je s jednim od poetičkih ciljeva avangarde, s njezinom težnjom » (...) prema sprezi različitih vidova umjetnosti (književnosti i slikarstva, književnosti i glazbe, osobito književnosti i filma) koja je začeta već u evropskom modernizmu i koju Poggioli zove 'sinkretizmom umjetnosti' (...), a u avangardi je našla svoje najpotpunije ostvarenje upravo na temelju dehijerarhizacije sustava (...).«⁶ Pritom

Krešo Kovačić

*Sin ja pšao u trgovinu
po čelu, ali bez Džina Sokolara*

je u svojoj sklonosti povezivanju verbalnog i ikoničkog avangarda za likovni dio svoga produkta vrlo često izabirala upravo karikaturu, te su tako opremljene knjige preplavile cijelu Europu.⁷ Na prvom se mjestu u knjizi nalazi karikaturalni portret samog autora parodija, Krešimira Kovačića, autora gotovo nepoznatog današnjoj čitalačkoj publici.

II. KREŠIMIR KOVAČIĆ, AUTOR KNJIŽICE *PAR NAS S PARNASA*

Novije povijesti hrvatske književnosti uopće ne spominju ili spominju tek usput ime Krešimira Kovačića (1889 – 1960), profesora slavenske filologije⁸ i novinara, sina Ante Kovačića, rođenog dva dana nakon očeve smrti. Majka intelektualka odgajala je sina u uspomeni na oca, u duhu hrvatstva, tolerancije i slobodarstva. Već kao student, pripadnik pravaške skupine, Kovačić počinje pisati stihove i prozu koju objavljuje u časopisima kratkotrajnih pravaških frakcija (»Hrvatski đak«, »Mlada Hrvatska«, »Hrvatska smotra«). Redovni je gost »Kazališne kavane«, sijela A. G. Matoša koji se netom vratio iz emigracije, okupljao oko sebe studente i intelektualnu bohemu, a mladom Kovačiću – čijeg je oca neobično cijenio – postao svojevrсни mentor. Matoš je u mladiću uočio satiričku žicu te ga uputio na suradnju u prvom hrvatskom humorističko-satiričkom listu »Koprive« (izlazile od 1906. god.). Tu Krešimir Kovačić objavljuje kraće duhovite i humoristične tekstove, ali nikada nije postao » (...) čisti satirik kao otac. Satira je moralizatorska, ima strogo mjerilo javne etike, bičuje sve što ne nađe ispravno. Krešo Kovačić nije bio strog, ni zajedljiv. (...) Kao posmatrač koji svagdje pronalazi smiješno, počinje Kovačić surađivati u 'Koprivama'. Nije to tko zna što. Zapažene i fiksirane scene, čuveni pa stilizirani dijalozi, prepričani vicevi. Krešo Kovačić najprije je šaljivi reporter (...)«.⁹ U burnim predratnim i ratnim vremenima mijenjaju se pomalo i politički stavovi Krešimira Kovačića, kao i cijele njegove generacije intelektualne omladine kojoj južnoslavenske i razne varijante jugoslavenske političke opcije postaju sve bliže.¹⁰ Na početku balkanskog rata Kovačić zajedno s grupom najgorljivijih omladinaca odlazi u Srbiju te u Beogradu postaje novinar, suradnik »Pijemonta«, »Politike«, »Slobodne riječi«. I, kako kaže Josip Horvat, to je platio: »Udaren mu je žig 'P. V.' (Politisch verdächtig – politički sumnjiv), pa je na povratku u domovinu 1913. konfiniran u Karlovcu. Uspio se iskobeljati iz konfinacije, počeo 1914. raditi kod 'Pokreta'. Izdao je tada prvu svoju knjižicu 'Humoreske i satire'. U tim se prvim radovima osjeća Matošev utjecaj. Dakako, nije mogao doseći učitelja. Ostao je učenik.«¹¹

Oslobodivši se simuliranjem ludila vojne službe, za Prvog svjetskog rata Kovačić postaje suradnik »Obzora«, a zatim urednik »Jutarnjeg lista«. Od tada pa do kraja života bavio se novinarstvom – bio je pravi profesionalni novinar, suradnik i urednik brojnih novina i časopisa; spomenimo da je bio zagrebački dopisnik beogradske »Politike« i dopisnik »Novosti« u Parizu. Između dva rata radio je gotovo uvijek anonimno, po svjedočanstvu Josipa Horvata » (...) čak bez pseudonima ili šifre; pa ipak je Krešimir Kovačić postao i za najširu javnost najpoznatije novinarsko ime u Hrvatskoj.«¹² Cijeloga se života borio za doličan status novinara u društvu. Kada je izbio Drugi svjetski rat, Krešimir Kovačić, već na pragu starosti, politički sumnjiv, razočaran jer je propalo sve u što je u mladosti vjerovao, antimilitarist i čovjek komfora, odlazi u narodnooslobodilačku borbu boreći se i tu novinarskim perom. Poslije rata kratko uređuje »Glas Slavonije«, a kao umirovljenik i dalje surađuje u brojnim novinama. Objavio je dokumente i zabilješke o životu i radu svojega oca pod naslovom *Zapisi i bilješke o Anti Kovačiću* u 25. knjizi Akademijine »Građe za povijest književnosti Hrvatske« (1955), po novinama je objavljivao svoje uspomene na djetinjstvo u Glini, a objavio je i svoja sjećanja na Matoša.

Iako je u mladosti imao velike književne ambicije, čini se da je – skeptičan kakav je bio – od pretencioznijeg književnog rada vrlo rano odustao. Ipak je objavio nezanemarljiv broj djela: *Štrajk u fabrici štrebera*, Zagreb 1908; *Hrvatska u borbi za slobodu*, Beograd 1912; *Humoreske i satire*, Zagreb, 1914; *Par nas s Parnasa*, Zagreb 1922; *Stari i novi Pariz*, Zagreb 1935; *Smijeh naš svagdanji*, Zagreb 1936; *Zapisi u dokolici*, Zagreb 1939. Knjiga *Clochemerle u Zagrebu, humoristički zapisi iz vremena prošlog* objavljena je poslije njegove smrti, u Zagrebu 1963.

Gotovo je svim navedenim djelima generički nazivnik identičan: riječ je o humoreskama, blagim i duhovitim satirama, ponekad vickastim burlesknim pričicama, kratkim karikaturnim portretima, pisanima humorističkim tonom i reportažnim stilom. No, njegova su djela uglavnom zaboravljena, premda s nepravom. Jer neki Kovačićevi »(...) spisi premašuju zamašnost jednodnevnog žurnalizma. To su moment-snimci ljudi i situacija Hrvatske Kovačićevih vremena. Možda danas djeluju poput izbljedjelih fotografija. Ali fiksirana je tu i dirljiva naivnost i bornirana zloba, smiješno praćkanje nemoćnih ljudi u zemlji, u kojoj ništa nije bilo moguće uzeti ozbiljno, koja je obično bila komična u svojoj tragičnosti.«¹³

Danas su pak tekstovi Krešimira Kovačića na svoj način opet postali živi i aktualni. Tako neki njegovi sastavci, primjerice duhoviti, humoristični i puni paradoksa napisi o odnosima Hrvata i Srba u Hrvatskoj, ili bitka razmišljanja o definiranju jezika i nacija u staroj Jugoslaviji, ili pak feljton o prvom grafitu koji se pojavio na Trgu bana Jelačića na nedoličnu mjestu (u javnom WC-u, a gdje drugdje), ili skice o problemima hrvatske politike i njezine uloge u svakodnevicu, a isto tako i danas vrlo čitki feljtoni o Parizu, njegovoj prošlosti i sadašnjosti, njegovim problemima kao metropole i velegrada, i danas mogu nasmejati duhovitim i komičnim ocrtavanjem mentaliteta i situacija, a još više razgaliti prirođenim humanizmom i razumijevanjem čovjekove prirode, ni dobre ni zle, podložne svakojakim mijenama u burnim povijesnim vjetrovima.

Tako je u satiri »Čovjek, koji je sasvim propisno sišao s uma« Krešimir Kovačić do apsurdna i paradoksa karikirao problem odnosa između Hrvata i Srba u Hrvatskoj između dva svjetska rata. Evo jednog odlomka s početka te satirične novele:

Rodio sam se u malom gradiću bivše vojne krajine. I imao sam sreću da ugledam svijet kao sin od dva naroda. Jer moj otac i mati predstavljali su dva naroda i rodili su dva evropska naroda u isto vrijeme.

(.....)

Moj otac bio je pravoslavne, moja mati katoličke vjere. Sklopili su brak i u pravoslavnoj i u katoličkoj crkvi. I ugovorili su, da jedan sin mora da pripada srpskom, a drugi hrvatskom narodu. Tako je tražio bratski sporazum, ravnoteža i sloga između dva naroda.

Moja mati rodila je blizance

Jedan je bio Srbin i nazvali su ga Dušan Silni. Drugi je bio Hrvat i nazvan je Krešimir Veliki. Krešimir Veliki bio je sasvim mali kepec, Dušan Silni bio je rahitičan.

I sada, zar nije sasvim jasno, da je moja mati rodila u isti čas dva naroda?

*

Dva naroda živjela su u jednoj te istoj prizemnoj kući.

U prvoj sobi nije se mogla povući između njih granica. Dva naroda sastala bi se svake večeri u istoj postelji. Ko će tu da povuče demarkacionu liniju.

To je bila soba mojih roditelja....

U drugoj sobi granica je bila jasnija. Svaki od ova dva naroda imao je svoj zasebni krevet. Tu sam stanovao ja i moj brat.

Potpuno razgraničenje bilo je izvršeno u krajnjem dijelu kuće. Tu je stanovala moja tetka Srpkinja, imenom Pelagija i moja tetka Hrvatica, imenom Cilika. Svaka od njih imala je sobu za sebe.

Moram da spomenem još jedan, treći i bezimni narod. To je bio moj djed, graničarski poručnik u penziji. Išao je i u pravoslavnu i u katoličku crkvu, nije mario ni za ćirilicu ni za latinicu, a čitao je samo njemačke novine. Još ni danas ne znam, kojemu je narodu on zapravo pripadao.

Tetka Pelagija bila je široka i masna kao palačinka. Tetka Cilika bila je dugačka i suha kao rezanac. Pelagija Srpkinja volila je mene, Hrvata, Cilika je volila moga brata Srbina.

I ja sam više volio Pelagiju, nego Ciliku. A moj brat Srbin, više je volio tetku Hrvaticu, nego tetku Srpkinju.

Zašto?

Srpkinja je meni davala groš, da kažem da sam Srbin. Hrvatica je momu bratu davala groš da kaže da je Hrvat.

(.....)

*

Tetke su cijeli rad radile ručne radove i razgovarale o koječemu, pola na našem, pola na njemačkom jeziku, kako je u ono doba i dolikovalo ženama iz boljih porodica.

Otprilike jedamput mjesečno ulazio je u njih neki bijes, koji je uzburkao cijelu kuću. Moj djed odlazio je u svoju sobu i gundžao:

‘Ja, die verfluchte Frauenzimmer. Proklete babe!’

Svađa se je uvijek završavala tako, da je tetka Cilika energično uprla prstom u vrata Pelagijine sobe i vikala:

‘Ajde ti tamo u svoju Srbiju! Ovdje je Hrvatska!’

A onda je oštro zalupila vratima svoje sobe. Zato sam ja u svojem djetinjstvu smatrao sobu tetke Pelagije Srbijom, a sobu tetke Cilike Hrvatskom. Razlika između

te dvije sobe nije bila velika. Soba tetke Pelagije mirisala je na špirit i borovicu, soba tetke Cilike na borovicu i špirit. U jednoj je bila slika devet Jugovića, a u drugoj slika Zrinskih i Frankopana. Zrinski i Frankopani imali su potpuno iste brkove, Jugovići potpuno iste brade. U jednoj je bilo mnogo čašica i flašica na srpskom, u drugoj s hrvatskom trobojnicom. Kao najveća vrijednost u sobi tetke Cilike istaknuta je na ormaru velika flaša od dvije litre sa slikom Ante Starčevića (na kojoj se razabirao još samo ogroman nos, jer sve je drugo bilo izlizano) i napisom:

*‘Hrvat ne će tvoje,
Traži samo svoje.’*

U sobi tetke Pelagije nalazila se flaša iste veličine sa slikom Nikole Tesle, od koje su ostala samo dva crna, berberski ufitiljena brka, a ispod toga bio je natpis:

*‘Veseli se srpstvo
A napose Lika
Što nam rodi
Takvog - umjetnika.’*

Obadvije tetke pravile su u tim flašama rakiju od špirita i vode i potezale iz njih na toliko, da je jedna dobila i nos kao srpska, a druga kao hrvatska trobojnica...¹⁴

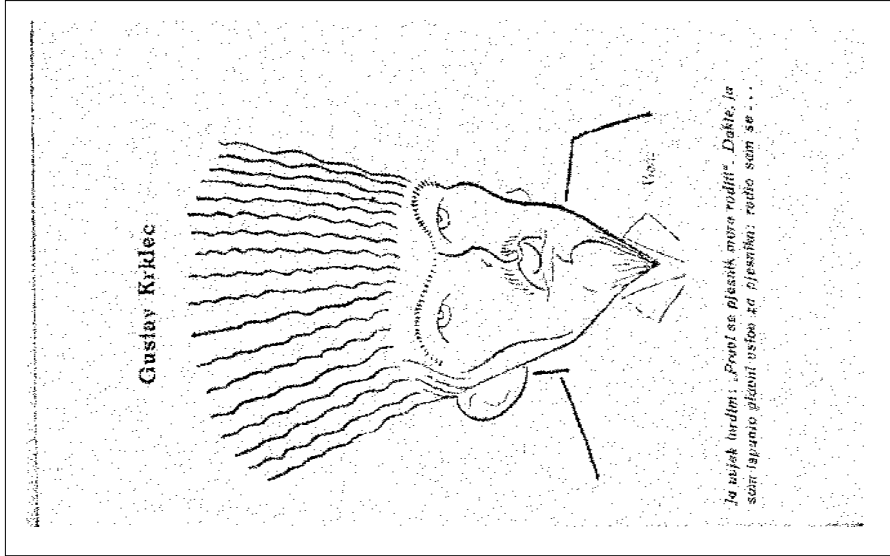
III. PAR NAS S PARNASA KAO AVANGARDNO DJELO

A od svih Kovačičevih djela knjižica *Par nas s Parnasa*, najmanja i najkraća, zaslužuje posebnu pozornost jer rječito govori o mijenama poetičkih paradigmi 20-ih godina 20. stoljeća u hrvatskoj književnosti, o zalazu modernističkih poetičkih programa i nadolasku novih, avangardnih. Ta knjižica, naime, svojim odnosom prema neposrednoj literarnoj tradiciji i aktualnoj književnoj suvremenosti stoji na ishodišnom mjestu avangardnih koncepcija književnosti: »Polazna je avangardi imanentna funkcija estetskog prevrednovanja. Za nju se vezuju i druge društvene funkcije avangardnih tekstova. Na tom pravcu neprestano jačaju težnje ekspaniranja umjetnosti u ‘život’, u izvanestetski prostor, a te se težnje ostvaruju samo katkada neposrednom društvenom funkcionalizacijom (politizacijom) tekstova, prije svega, pak, osvajanjem novih estetskih prostora, izvan onih koji

RITANJE.*

Priče! . . .
 Priče! . . .
 Priče!
 Drama u glavi niče,
 Puna sjaja i sunca
 Grobnicu Gustav će dati,
 Uzalud pjesnik bunca
 Teatar ne će da plati,
 Od reči i fraza sve vrvi
 Drame se tako prave,
 Pjesnik biti ću prvi
 I slati . . . Neka me slave!
 Priče! . . . Kritici . . . ose
 Proleća tuta se čina,
 Pjesnik zna dugačke kose,
 Da slava puna je trna,
 Priče! . . . Svašta on mlati,
 Malo je pesničkog zrna
 Kukođa mnogo, Prem: brnje,
 Stihovi vitlatu, huje,
 Uzalud pjesnik se koči,
 Teatar zarvara oči,
 I bog zna, kad predstava bit će:
 Priče!
 Priče!
 Priče! . . .

* »Svitanje« »Srebrna cesta 1921.«

su zadani tradicijama književnosti, umjetnosti kao institucije. Deestetizacija književnosti i umjetnosti vezuje se sve više za estetizaciju svakodnevice.«¹⁵ Upravo osvajanje novih estetskih prostora i svojevrsna estetizacija svakodnevnog 'života' obilježava Kovačićev knjižuljak: ti novi estetski prostori i prodor u 'život' osvajaju se karikaturom kao specifičnim likovnim žanrom, odnosno karikaturalnim portretima hrvatskih mladih lirika, popraćenima uvijek nekim komentarom koji otkriva poziciju parodiranog pjesnika u društvu; na taj se način suvremeni hrvatski lirici dovode recipijentu pred oči u blago ironiziranom i parodiranom obličju. Likovno-grafički duhovito i šarmantno opremljena, umjesto predgovora knjižica ima motto: »Tko ne podnaša smijeha, imade nečistu savjest.« Na prvom mjestu nalazi se karikatura samog Krešimira Kovačića, popraćena duhovitim tekstom: »Sin je ušao u književnost po Ocu, ali bez duha Svetoga...« svjedočeći o autoironizaciji statusa samog autora. Zatim slijede karikature-parodije lirskih prvaka moderne, a u svaki odsječak čitatelja uvodi Pjerov karikaturalni portret predstavljenog pjesnika i neki duhoviti motto, neka duhovita izreka, poslovice ili pak maksima. Tako se ispod karikature Gustava Krkleca nalaze riječi:

Ja uvijek tvrdim: »Pravi se pjesnik mora roditi«. Dakle, ja sam ispunio glavni uslov za pjesnika: rodio sam se.....¹⁶

A ispod karikature Miroslava Krleže čitamo ovaj dvostih:

*Ja sam vjetar, dižem prah
Zar Vas nije djeco strah?*

Svaki pjesnik predstavljen je s jednom, dvije ili najviše tri parodičko-karikaturalne pjesme koje se oblikuju na prepoznatljivom lirskom predlošku odnosno na prepoznatljivoj motivici, stilu, stihu ili strofičkom obliku parodiranog pjesnika.

Tako je, primjerice, u slučaju Krležine lirike na udaru Kovačićeve parodije motivsko-tematski repertoar a isto tako i karakteristična retorika njegove lirike. Kovačić je jasno uočio sklonost Krležine lirike afektivno markiranim stilemima, a isto tako i njezinu sklonost ponavljanju, nabrajanju, nizanju i gomilanju bilo imeničkih bilo glagolskih leksema :

*O veliko Ništa,
Koješta,
I Svašta,
Prokleta, prokleta, prokleta, prokleta,*

Miroslav Krleža

Fig. 22

*Ja sam ostar, dišem prah
Zar Vas nije djeco strah?*

PLES, BIJES I URNEBES.

Profom oblaka, profom učenja i profom mozga
U blatnoj kaši
Vrti se, pti, plaši i praši...
I zvone zvona
I zvone u jutro
I zvone u podne
I zvone na večer
I zvone na ručak
Na vratima zvone, pred vratima zvone
Bijesovi, trjesovi, krijesovi tuda se gone
Heroje, genije, luđe, poltrone...
I opet zvone, zvone
Od njih mi zvoni čitava glava
Da prava je strava.

Mrtvaci plešu u smijehu, grijehu i hiru,
Griješnici crni plešu, plešu bludnice,
Ne može čovjek da legne i da počiva u miru,
Svi su, ah svi su utekli baš iz ludnice
Deset gavrana crnih, gavrana crnih deset,
Grakće i viče vrh kače,
Pedeset crnih konja, konja crnih pedeset,
Nekakva čudna kola vuče...

Misao u bezdane ljudstva roni...
I opet zvoni i zvoni,
I zvoni o velikoj maši

Kad idu simebrašići,
I zvoni... O veliki bože!...
S nervoze bi čovjek skočio iz kože.

O gdje ste modri, crni, bijeli žalovi?
I dugi, ludi, hudi, luti ždralovi?
I uzdisaji, snovi žalovi?
Jer sve je veliki užas, sve, ah sve!
Gle!

Čemu ta svita, od prozirna tla
Medro, plavo i lila?
I kriza i griza i puderdriza,
I Liza i riza korala i niza,
Premijera moja i repriza,
Daleka pjesma, daleka i bliza,
O mistična sanjo, neznalog Pariza

Lete, lete, tri,
Tri čudnovata svata,
Iz drugoga sprata,
Tatara-tata!...

--- 22 ---

*Svima i svakom oteto
Što liže i gmiže nad vražjim vimenom
Prokleta od Miroslava Krleže
Vlastoručnim potpisom i punim imenom.*

Iz pjesme Jutro, podne i ponoć

Isto je tako na udaru Kovačićevih deestetizirajućih parodijskih citata motivsko-tematski repertoar Krležine lirike koji ocrtava moderni, industrijski i neurotični svijet:

*Rastrgana,
Uda,
I crna gruda,
Bez suda
Gruntovnica, Stenjevac, bolnica, crkva, kataster
Opatice, kasarne, trafike, lampe, i flaster....*

Iz pjesme *Jutro, podne i ponoć*

Svojim ludičko-ironičkim postupkom dohvaća Kovačić i ekskluzivan, katastrofičan leksik i meraviljznu motiviku Krležine lirike:

*Griješnici crni plešu, plešu bludnice,
(...)
I zvoni.... O veliki bože!
S nervoze bi čovjek skočio iz kože....*

Ili:

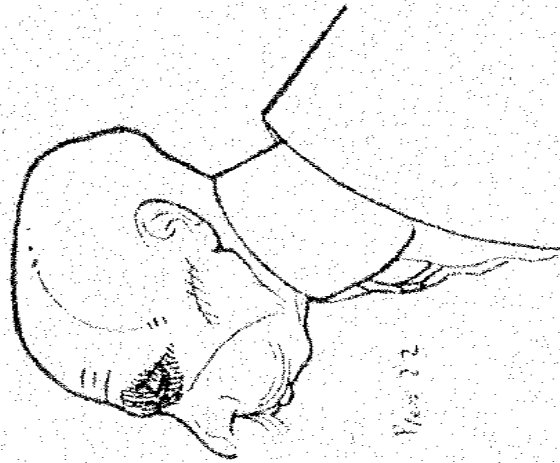
Jer sve je veliki užas, sve, ah sve!

Iz pjesme *Ples, bijes i urnebes*

Antun Branko Šimić, kojega Kovačić naziva A. B. C. Šimić, dobio je ovakvo obličje u kojem su na udaru parodičkog citata Šimićev slobodni stih, sintaksa, nabranje, motivski redukcionizam u pjesmi *Tijela*:

*Tela, tela,
Sama tela
Tela bela....
Telo u telu,
Telo na telu,
Telo nad telom,
Telo pod telom,
Telo uz telo,
Telo kroz telo,
Telo kraj tela,
I oko tela....
Tela čudna, tela ova*

Dragutin Domjanić

Yves 22

Kaj nam pak mareja, mareja, mareja . . .

POPEVKA.

Kaj bu, kaj bu to z mene?
Črlene, tani su črlene
Črlene, zdrapano, celo.
Črlene, črlene — ambrele.

Mokri su puti i steze
Blato je, — pesja capa,
Čez retke i tanke breže
Kiša mi na nos kapa . . .

Mamica, mamica zlatna
Čapica moja je blatna
Mrzla bu zmočila kiša
Sineka tvog kak miša.

Bele se oblaki, bele,
Sinek tvoj nema ambrele,
Kišica sipi čez brežje,
O ja sam staro železje!

*Tela stara, tela nova.
Joj!
Bože moj,
Čovek u čudu je
Kad pesnik luduje.*

Iz pjesme *Reči, reči, reči ...*

Šimićev prepoznatljiv i karakterističan stil parodira i pjesma »Nedjelja«:

*Ponedjeljak...
Utorak.....
Sreda.....
Četvrtak....
Petak....
Subota.....
Nedjelja....
Eto tako prodje
i čitava sedmica
To je život!
Nakon nedelje
Repete.....*

Nazorov »Notturmo« dobiva ovakvu parodičku varijantu:

*Ti'o, ti'o, ti'o prede
Mačak crn
Mačak prede oko grede
Br- br- brr-nn.
Sa kreveta u tren oka
Strina tanka kao igla
Hrkati je s mačkom stigla
Iz sna tvrda, iz duboka*

Iz pjesme *Mačja muzika*

A Milan Begović karikaturalno je portretiran kao pjesnik koji u svojoj lirici oblači brojne kostime i fingira različite moduse lirskog subjekta:

*(.....)
Čas sam Xeres, markiz fini
I otmeni neki Španac,*

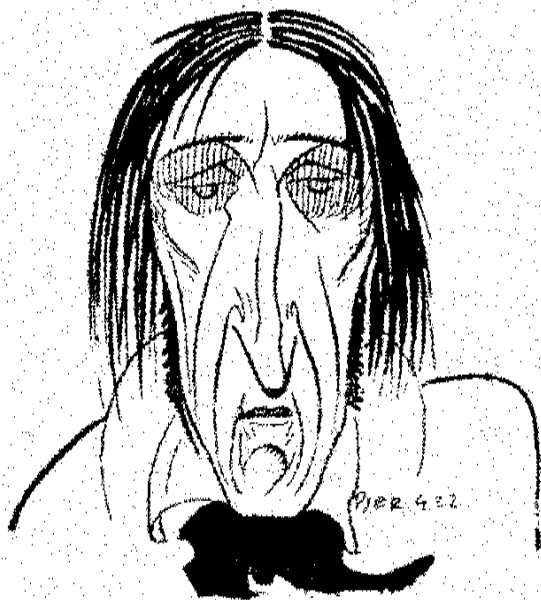
*S markizama plešem tanac,
Čas sam pastijer u dolini.
Onda opet vojnik ruski:
»Žizn za carja – vrag Japanac!«
Zatim seljak Vrlikanac,
Pa i barun neki pruski.
Da sam još i Francuz, - zna se!
U pjesmama mojim mjesta,
Za razlika ima dvjesta
I nacije sve i rase.
Pjesma moja moli Hrista
I sve svece i svetice,
I pobožne devetnice.
Fratarska sam duša čista....
Onda opet, - raspojasan
Ljubavnik sam lijepih dama,
I Don Juan sve bez srama,
Časom tih, a časom glasan
Nataknem si i periku
I još šešir sa tri kuta.
(Time eto – mnogo puta
Valjda dajem lijepu sliku.)
Pišem drame i romane,
Komedije jošte k tome
I kritičar sam dabome!
Okrećem se na sve strane.
U drami mi ima mjesta
Za biskupa – Gran seigneuru,
Ličana što koze tjera,
Uz Lyon je Savska cesta.
Što sam ja? Ta pjesnik takav
Što publiku za nos vuče,
Danas jedno, drugo juče,
I ovakav i onakav.
Iz pjesme Gospar s mora*

Ljubo Wiesner

*Pjesnik je zapljenio karikatura,
pošto ne želi, da njegovo lice
vidi i šira publika*

Rjeđe se u Kovačićevoj knjižici ironizaciji podvrgava sam parodirani pjesnik, njegova građanska osoba, dakle stvarni predložak u svojoj zbiljnosti, mimetičnosti. No, ni takav postupak nije u Kovačića izostao. Lijep je primjer za karikiranje građanske osobe pisca Karlo Häusler i Ljubomir Micić, a u izvjesnoj mjeri i Milan

Nikola Polić

*Ne znam, ko više posrće od dobre gornjogradske
kaptjice: ja, ili moj Pegaz*

Begović i Nikola Polić. Primjerice, u parodije koje su citatni dijalog s Häuslerovom lirikom uvodi nas pjesnikova karikatura s ovim mottom: »Moju politiku razumiju samo pjesnici; valjda će moje pjesme razumjeti samo političari«, a u pjesmi »Tužna historija« ne parodira se samo stil Häuslerove »Večernje molitve«, nego i književna i politička biografija pisca:

*O zašto tuga me mori?
Pjesništvu dođe mi kraj,
Mamio pjesničke slave
Mene je varavi sjaj.
O zašto glava mi gori?
Od užasa ježi se vlas
Pjesnik nekoć sam bio
Bože pomiluj nas!
Pjevo sam Marti, Dori
Tako izadoh na glas,
I roman talent moj stvori
Dobro ugnjavih vas.
Roman taj dosadom mori
Raso je nekoć ko čir
Digla se čitava buna
Sad u njeg se zamata sir.
Politikom slava se tvori
Ja Muze ostavih vas,
Za mandat pjesnik se bori
Birača seljačkih glas.
Nekad sam letio gori
S Muzama slavio pir
Advokat sada sam doli
Trbuh mi ide u šir.*

Iz pjesme Tužna historija

Zanimljivo je da Kovačićeve parodije ne štede ni ekspresionističkog pjesnika i urednika »Zenita« Ljubomira Micića. Taj časopis, čiji je prvi broj izašao u Zagrebu veljači 1921. godine, pisan na više jezika, težio je raskidu s tradicijom i nastojao

biti revolucionaran kako u odnosu na književnost tako i u odnosu na društvo. Izvrgavajući smijehu Micićevu jezičnu koncepciju »Zenita« Kovačić je ispod karikaturnog portreta Ljubomira Micića stavio motto: »Govorim perfektno ličko-krbavski; natucam ponešto i belovarsko-križevački; zato izdajem reviju na svim svjetskim jezicima, a u njoj pišem tako, da me nijedan narod na svijetu ne razumije...« A u karikaturnim parodijama Micićeve lirike Kovačić će se narugati najvažnijim intencijama avangardne književnosti, izvrgnut će smijehu neke glavne teme ekspresionističke lirike, ponajprije glorificiranje industrijske proizvodnje, a isto tako i njezin internacionalizam i njezino stremljenje »kozmičkim sferama«. U pjesmi »Sveće«, koja je parodički citat Micićeva »Spasa duše« (1920), Kovačić će se ovako narugati ne samo poetičkom programu avangarde nego i samom autoru, uredniku »Zenita«:

*Sveće
Jednu belu sveću
I drugu
I još
Jednu sveću
Prvu, drugu i treću
Sveću
Kupit ćemo ja,
On i ja,
On i ja,

(.....)
Jer
Nijednu
Ni drugu
Ni treću sveću
Ja nikad, nikad, kupiti ne ću
Osim »Apolo-Kerze«.*

*Stanovnici sviju pet kontinenata
Stanovnici Marsa
I Saturna,
I još svuda, svud gdje se čita »Zenit«
S ispravicima po § 16.*

*Pamtite i znajte:
Najbolje pjesme su one
Od firme Micić i drug
Najbolja u svemiru, Kosmosu, Kaosu,
Je sveća »Apolo«.*

Izvravajući smijehu ne samo određene poetičke programe i koncepcije nego i autore kao mimetičke, zbiljske osobe, Kovačićeva knjižica zadobiva osobine karikaturalnosti, a ne samo parodičnosti.

IV. PARODIJA I KARIKATURA

Parodiranje ozbiljnog, visokoestetiziranog i u nacionalnoj kulturi bogatog značenjima literarnog predloška nije novina u hrvatskoj književnoj kulturi: u različitim oblicima i s različitim dosezima diskreditiranje prateksta postoji od ranog novovjekovlja, od parodija ljubavne petrarkističke lirike pa sve do političke parodije Mažuranićeva kanonskog spjeva – do *Smrti Babe Čengiđkinje* Ante Kovačića, u kojoj politička intencija prevladava parodički modus i prelazi u oštru i bespoštednu satiru i grotesknu karikaturu parodiranog autora kao osobe. Krešimir Kovačić zacijelo je očevu parodiju dobro poznao.

Parodija kao žanr ili modus nije jednoznačna, a dosezi parodičkog također su različiti. Primjerice, za razliku od parodija ljubavne petrarkističke lirike gdje se degradaciji podvrgavao renesansni idealizam, platonička koncepcija ljubavi i vjera u mogućnost ostvarivanja ideala, ili pak za razliku od očeve parodije kanonskog spjeva hrvatskog narodnog preporoda u kojoj je Ante Kovačić izvrgao ironiji lik samog autora predloška i žestokom se satikom okomio na Mažuranićeve političke stavove, parodije Krešimira Kovačića znatno su drugačije: one rjeđe izvrgavaju ironiji osobu, individualitet autora parodiranog predloška a isto tako rijetko podvrgavaju sumnji svjetonazor koji pojedini parodirani pjesnik zastupa i u svojoj lirici oblikuje. Kovačićeve parodije u prvom su redu duhovite i humorističke, vickaste i komične, ludičko-ironičke i zabavljačke – kao da su pisane za zabavu bohemskeg kavanskog društva – a na njihovu je udaru najčešće samo postupak, lirski prosede određenog pjesnika, njegova poetika, motivsko-tematski svijet, stil, stih, autorski pečat zanatstva i umijeća pojedinog lirika odnosno pojedinog parodiranog predloška. Daleko od socijalnog bunta ili revolucionarnog

pokliča, parodije Krešimira Kovačića s pozicija humora i blage ironije dovode u pitanje ono visokoestetizirano u lirici moderne, njezinu uzvišenu gestu, njezin estetički autoritet, postavljajući tako, ali samo indirektno, pitanje o mogućnosti i položaju umjetnosti u suvremenom svijetu. Kovačićeve parodije nisu satirične ni kritičke, one ne razobličuju i ne vode do groteske ili apsurda, one samo humorističko-ironički prenaplašeno utvrđuju ono što je karakteristično za 'kulu bjelokosnu'¹⁷ modernističkih, a i ekspresionističkih lirika. Njegove parodije, tako, nisu ni kritika društva niti kritika pojedinca, nego samo humoristično i tolerantno degradiranje estetskih autoriteta, a time i određenih estetskih normi i poetike moderne, a kadikad i same avangarde. Pritom se Kovačićevo parodiranje i izvirgavanje smijehu hrvatskih lirika zasniva na ruskim formalistima tako zanimljivom postupku ogoljivanja poetike i zanatsko-tehničkog umijeća parodiranog pjesnika, čime se degradira i parodirani pjesnik i njegovo djelo te uspostavlja ironijska distanca između predloška i parodijskog citata, a time se istodobno dovodi u pitanje status i estetički autoritet parodiranog teksta.¹⁸ Na udaru Kovačićevih parodija ponajprije su karakteristični estetski signali modernističkih pjesnika. Ironijski kidajući s lirikom i liricima moderne i ekspresionizma, Kovačićeve parodije, međutim, paradoksalno – kao što je to uostalom slučaj sa svakom parodijom – svjedoče o neraskidivoj povezanosti s estetičkim praksama tih programa. Kao i kod svih postmodernih pisaca, i Kovačićevo parodiranje ne znači uništavanje neposredne književne tradicije; ustvari, njegovo parodiranje je istodobno pohranjivanje, arhiviranje estetskih činjenica vlastite nacionalne književnosti, ali istodobno i dovođenje u pitanje te kulture.¹⁹ Tako, s jedne strane, parodirajući hrvatske mlade lirike Kovačić niječe ideju i shvaćanje o umjetničkom djelu kao zatvorenom, samodostatnom, autonomnom objektu;²⁰ njegove parodije potkopavaju stav o estetičkoj autonomiji vraćajući – da opet parafraziramo L. Hutcheon – tekst svijetu.²¹ Ali to nije povratak svijetu »uobičajene zbilje«; svijet u koji su parodirani tekstovi smješteni svijet je diskurza, svijet tekstova i intertekstova. Taj »svijet« direktno je povezan sa svijetom empirijske zbilje, ali sam nije ta empirijska zbilja. Tako je Kovačićeva zbirka, kao i svako postmoderno djelo, svojevrsni paradoks.²²

Humorističnost i paradoksalnost knjižice *Par nas s Parnasa* pojačava karikaturalni, likovni, ikonički dio Kovačićeva sveščića oblikovan olovkom ili tušem Pjera Križanića. Mogli bismo tvrditi da su na spoj ikoničkog i verbalnog Kovačića, Matoševa učenika i obožavatelja, navele Matoševe visoke ocjene i

procjene karikature i karikaturalnog, i to kako u književnosti tako i u likovnim umjetnostima. Za Matoša je karikatura » (...) kao tamna laterna magica ideala, potrebna umjetnosti kao negativne vrijednosti matematičari. Ovdje, a ne u prolaznoj tendenciji je njena čista i umjetnička vrijednost«. Za Matoša je »karikaturista psiholog jer crta – dušu, a tendencija mu je idealna. On je ono među slikarima što je poslovice i poskočica u narodnom blagu, što je Sokrat i Esop među filozofima. Stil mu je plemenit, jer je jasan i kratak, lapidaran. Karikaturista je u isto vrijeme i realista i idealista, objektivni i subjektivni, tendenciozan i fantastičan, a takve se sinteze nalaze samo u pravim umjetnicima. Tvorac je čovjeka najveći karikaturist, jer stvori – karikaturu na sebe.«²³ Iz eseja o slikaru Crnčiću posve je razvidno da se Matoš divi karikaturi. On kaže: »Najsimpatičnije mi je kod Crnčića što je karikaturist. Dakle opasan čovjek. Jer kod nas je opasno smijati se, a još opasnije ismijavati, imati antiautoritativni, dijabolični dar ismijavanja kao narodna podrugačica, A. Starčević, A. Kovačić i neki savremenici (...). Kod nas je opasno karikirati jer naši ljudi su jedini na svijetu što ne priznaju sebi da su smiješni, ne dopuštajući ni da to drugi konstatuje. (...) Sloboda karikature je sloboda duha, sloboda mišljenja, pobjeda duha nad glupom materijom. (...) smijeh je oslobodilac, naročito od straha. Stvorio je Renesansu i francusku Revoluciju. (...) Studija o karikaturi je studija o mefistofelskoj magiji smijeha (...).«²⁴ Matoš se u istom eseju divi ne samo likovnim karikaturistima poput Holbeina, Goye, Daumiera, Hogartha, našeg Crnčića i drugih, nego i onim književnim, Lutheru, Shakespeareu, Voltaireu, Hugou, Heineu, Swiftu, Dickensu, Thackerayu, a nadasve Gogolju.²⁵

Takvi Matoševi stavovi o karikaturi zacijelo su bili inspiracija i poticaj knjižici *Par nas s Parnasa*. Kovačićeva knjižica, naime, i u svojem verbalnom a ne samo likovnom, ikoničkom sloju također posjeduje obilježja i osobine karikaturalnosti. Naime, ako karikaturu razumijemo kao svaku formu komičnog duha koja izravno predstavlja neke pojave, događaje i osobe što postoje u zbiljskom svijetu, i to tako da se izdvajanjem neke karakteristične, vanjske ili unutrašnje crte ili osobine i njezinim namjernim naglašavanjem, pojačavanjem i preuveličavanjem proizvodi komičan dojam i učinak, onda je Kovačićeva knjižica *Par nas s Parnasa* ne samo parodična nego isto tako i karikaturalna. Definiramo li karikaturu kao »(...) namjerno deformiranje realnosti naglašavanjem nekih određenih karakterističnih obilježja osoba, pojava ili događaja, najčešće s namjerom da se postigne dojam smiješnoga; (...). K. zadržava djelomičnu sličnost s objektom i dopušta prepoznavanje, pa njezin komični efekt nastaje kao rezultat psihičke dvoličnosti

u podudaranju odnosno nepodudaranju realnog objekta s njegovim prikazom. U cijelosti ona ne pripada kompleksu čiste umjetničke ekspresije, a vezana je od najranijih početaka na određeni cilj: na komično ili podrugljivo iskrivljavanje realnosti«,²⁶ onda i Kovačićeve knjižicu *Par nas s Parnasa* možemo generički odrediti kao zbirku parodija i karikatura, kao parodično-karikaturalnu ili karikaturalno-parodičku zbirku; pritom likovna karikatura samo pojačava onu verbalnu i obratno. Upravo na primjeru Karla Häuslera i Ljubomira Micića posve se jasno razabire da Kovačićeve zbirke u pojedinim segmentima izlazi iz okvira parodičnog svijeta interteksta i parodičke citatnosti te prikazuje izvanjezičnu stvarnost u izobličenom ali vrlo prepoznatljivom obliku prelazeći iz svijeta tekstualne citatnosti u svijet mimesisa: »Karikatura se, unatoč tome što nastaje primjenom nekih specifičnih postupaka deformiranja realnosti kao što su 'preuveličavanje tipičnoga' i 'redukcija na bitno' (...), može smatrati upravo svojevrsnom mimezom, a to znači oponašanjem nekog stvarnog, a ne, recimo, književnog predloška, kao što je to slučaj kod parodije.«²⁷

Tako *Par nas s Parnasa* spojem likovne i verbalne karikature izvrgava komici i smijehu i samu osobu parodiranog pjesnika a ne samo virtualni pjesnički svijet; razobličuje i degradira Kovačićeve knjižice istodobno i ono mimetičko, zbiljsko kao i ono poetičko, estetičko te je riječ o dvostruko izobličenom oponašanju: i lika i književnog predloška. A kako je u prirodi svake parodije i karikature stav, gesta distance, Kovačićeve knjižice demitologizira pjesničke velikane hrvatskoga književnog panteona i od njih stvara antijunake, a od već kanoniziranih tekstova hrvatske lirike moderne proizvodi bufonsku i pomalo blasfemičnu igrariju. No, ipak Kovačić parodiranjem i karikiranjem ne degradira ni pjesnika ni književni predložak do grotesknosti nego parodiranjem i karikiranjem kroz smijeh i komiku proizvodi kataraktički učinak koji recipijenta treba odteretiti smislova i kodova pretenciozne, elitističke visoke kulture. Na taj način – podastirući nedvojbene proizvode nove, avangardne, postmoderne masovne kulture, štoviše subkulture, Kovačić u hrvatskoj književnosti – doduše rubno i marginalno – najavljuje oproštaj s modernom. *Par nas s Parnasa* znak je prevrednovanja kanoniziranog u nacionalnoj kulturi, ta je knjižica navjestitelj avangardnog, negativističkog, antielitističkog, osporavateljskog stava prema idealu visokoestetizirane književnosti. Takva gesta nužno je bila provokativna i utoliko vjerojatno imala neke moralne i etičke konzekvencije, težeći osvojiti nove pozicije umjetnosti u društvu. Mogla bi se ona razumjeti i kao svojevrsna pobuna protiv artificijelnosti,

ekskluzivnosti moderne, a istodobno – svojim antiiluzionizmom – i kao zagovaranje niže, manje hermetične, manje artificijelne koncepcije umjetničkog teksta. Ikonoklastička knjižica Kreše Kovačića deestetizacijom, blasfemiranjem klasike, spojem slikarstva i književnosti, pomodnošću, propadanjem u trivijalno, ironijom i žonglerskim na rubu kiča nedvojbeno navješćuje nova, avangardna vremena. Postavljajući oštru granicu između visoke i niske književnosti, *Par nas s Parnasa* na stanovit način osvješćuje otuđenost elite, visoke književnosti od građanske publike ukazujući indirektno na neprilagođenost visoke kulture potrebama i ukusu građanske kulture.

BILJEŠKE

¹ O karikiranju slike Mone Lise u razdoblju moderne i kasnije usp. esej »Mona Lisa« D. Oraić Tolić u knjizi *Dvadeseto stoljeće u retrovizoru; Žüriški eseji*, Zagreb, 2000, str. 81-84.

² A. Flaker, *Poetika osporavanja*, Zagreb, 1982, str. 28.

³ D. Oraić Tolić, nav. djelo, str. 82.

⁴ A. Flaker, *Poetika osporavanja*, Zagreb, 1982, str. 27.

⁵ Ibid., str. 43.

⁶ A. Flaker, »O pojmu avangarde«, u knjizi: A. Flaker, *Stilske formacije*, Zagreb, 1976, str. 203.

⁷ Primjere spoja književnog teksta i karikature u ruskoj književnosti vidi u članku A. Flakera »Karikirani gradovi (Dvadeseto stoljeće)«, *Književna smotra*, XXXIII, br. 122 (4), 2001, str. 23 – 30.

⁸ Josip Horvat, koji je jedini opširnije pisao o Krešimiru Kovačiću u pogovoru knjizi *Clochemerle u Zagrebu; humoristički zapisi iz vremena prošlog* (Zagreb, 1963), navodi da je K. Kovačić studirao i završio studij slavenske filologije. Usp. o tome: »Svijet Kreše Kovačića«, nav. djelo, str. 204.

⁹ J. Horvat, nav. djelo, str. 206-207.

¹⁰ Usp. o tome: J. Horvat, nav. djelo.

¹¹ Ibid., str. 208.

¹² Ibid., str. 210.

¹³ Ibid., str. 211-212.

¹⁴ K. Kovačić, »Čovjek, koji je sasvim propisno sišao s uma«, iz zbirke *Smijeh naš svagdanji*, Zagreb, 1937, str. 6-9.

¹⁵ A. Flaker, *Poetika osporavanja*, str. 30.

¹⁶ Svi citati iz Kovačićeve knjige navode se prema izdanju: K. Kovačić, *Par nas s Parnasa*, Zagreb, 1922.

¹⁷ Pišući prigodom četrdesetogodišnjice izdanja *Hrvatske mlade lirike* članak »Lirika zaborava«, Krešimir Kovačić je ustvrdio da je ta knjiga gotovo posve zaboravljena a da je tome razlog: »Gotovo svi ostali stihovi stoje daleko od suvremenoga života i zbivanja u njemu. Čovjeka naprosto zapanjuju te pjesničke sanjarije o dvorcima, krinolinama i violinama, markizama, parfemima i puderima, po kojima neki stihovi mirišu ne, doduše, kao uzorna parfumerija, ali svakako kao osrednja brijačnica. Tko će da razumije te pjesničke zanose za pobožnošću bijelih duvna, za zlatnim pluvijalima i ostenzorijima, za litanijama i procesijama (...). To je bila jedna pjesnička generacija, koja je mnogo čitala, a malo proživljavala, zatvorivši se u neku kulu od bjelokosti, u kojoj se zaboravlja na sve (...).« , *Narodni list*, 18. srpnja 1954.

¹⁸ Usp. o tome: L. Hutcheon, *A Theory of Parody*, New York, London 1985.

¹⁹ Ibid., str. 29. i dalje.

²⁰ Usp. o tome: L. Hutcheon, »Intertekstualnost, parodija i diskurzi povijesti«, s eng. preveo M. Đurđević, *Republika*, L, br. 1-3, 1994, str. 96-113.

²¹ L. Hutcheon, »Intertekstualnost, parodija i diskurzi povijesti«, str. 97.

²² Ibid., str. 98. i dalje.

²³ A. G. Matoš, »Dojmovi s pariške izložbe«, u knjizi: A. G. Matoš, *Dojmovi; Ogledi*, uredio D. Tadijanović, III. sv. *Sabраниh djela*, Zagreb, 1973, str. 157.

²⁴ A. G. Matoš, »Slikar Crnčić«, u knjizi: A. G. Matoš, *Vidici i putovi; Naši ljudi i krajevi*, uredio D. Tadijanović, IV. sv. *Sabраниh djela*, Zagreb, 1973, str. 122-123.

²⁵ Matoš u eseju »Slikar Crnčić« kaže: »Luther je kao Rabelais, Erasmus i Aretinac karikaturist Babilonske bludnice u Rimu; Lija (*Renard, Reineke Fuchs*) kao simbol racionalističkoga građanstva pravi sprdnju od aristokratske tiranije kao i životinje Lafontaineove; Hamlet se ruga ljudskoj lubanji uz cijeli niz šekspirskih karikatura (...). Heine savija gnijezdo u vlasulji Voltaireovoj, Barbier pjeva juvenalske *Jambe*, Daumier karikira buržoaski režim, Carlyle se krvavo ruga utilitarizmu, V. Hugo šiba Napoleona Maloga biblijskom rapsodijom svojih *Pedepsa*, a Gogolj počinje osvetu antibirokratskog, nihilističkoga, ubilačkoga svoga rictusa. Čovjek, karikatura na prirodu, karikatura kojom božanstvo karikira samo sebe, duh naš smijući se u slutnji čudnih vlastitih tragičnosti, oslobađa se, smijući se sam sebi, a po sposobnosti smijanja može se suditi sposobnost slobode. Divni humor, clown i *Hudibras* oslobodiše Englesku, staru Englesku ludog Swifta i puritanca Hogartha, Englesku Pickwicka, Cruikshanda i Thackerayeve dvostruke snobovske karikature: grafične i poetične (...).« (nav. djelo, str. 123-124)

²⁶ J. B(ratani)ć i Ž. D(omljan), »Karikatura«, u *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 3 (Inj – Portl), Zagreb, 1964, str. 145-146.

²⁷ Ž. Benčić, »Lik Veničke Erofeeva«, *Književna smotra*, XXXIII, br. 122 (4), 2001, str. 5.